

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

26

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2008

Kolegium Wydawnicze Muzeum Historycznego Miasta Krakowa /

Editorial Board of the Historical Museum of the City of Krakow:

Michał Niezabitowski (przewodniczący / President), Elżbieta Firlet, Ewa Gaczoł, Grażyna Lichończak-Nurek, Wacław Passowicz, Stanisław Piwowarski, Jacek Salwiński, Maria Zientara

„Krzysztofor” Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa /

“Krzysztofor” Scientific Bulletin of the Historical Museum of the City of Krakow

Redaktor / Editor: Anna Biedrzycka

Współpraca redakcyjna / co-editor: Monika Burzyńska

Projekt graficzny / Graphic Design:

Monika Wojtaszek–Dziadusz

Ilustracje / Illustrations:

Bractwo Orlich Gniazd, Enea

oraz / and

I. Krieger, D. Kołakowski, J. Korzeniowski, R. Korzeniowski, E. Lang, H. Lück, R. Łapanowski, Z. Malinowski, M. Satała, J. Sehnejdra, M. Suchowiak, A. Susuł, T. Sztuka, A. Wojnar

Tłumaczenie artykułów z języka ukraińskiego / Translation of articles from the Ukrainian:

Joanna Dubrowska, Biuro Tłumaczeń VIVALANG;

Tłumaczenie artykułów z języka niemieckiego / Translation of articles from the German:

Peter Seraphin

Tłumaczenie streszczeń na język angielski / Translation of summaries into English:

Maria Piechaczek-Borkowska

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting:

Inter Line SC

ISSN 0137-3129

© Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2008

Wydawca / Publisher:

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Rynek Główny 35

31-011 Kraków

tel. 012 422-32-64

www.mhk.pl

dyrekcja@mhk.pl

Nakład: 500 egz. / An edition of 500 copies

Druk / Print:

OMEKO Jan Dworżański

Wprowadzanie prawa magdeburskiego w miastach województwa kijowskiego od końca XV do pierwszej połowy XVII wieku

Od XIII do XV wieku w miastach Europy Środkowo-Wschodniej miał miejsce burzliwy proces urbanizacyjny związany z kolonizacją na prawie niemieckim. Nie objął on w zasadzie Kijowszczyzny, pustoszonej w tym czasie przez liczne najazdy tatarskie. Dopiero władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego, pragnąc przyspieszyć rozwój gospodarczy nowo przyłączonych ziem, świadomie i konsekwentnie zachęcali do kolonizowania wyludnionych i niezagospodarowanych terenów. Odbywało się to na dwa sposoby: niezamieszkałe ziemie przechodziły w ręce prywatne z nadania wielkiego księcia, bądź też, szczególnie na peryferiach, kolonizacja przebiegała w sposób żywiołowy, nieoparty na jakichkolwiek uregulowaniach prawnych.

Szlachta i Kościół obietnicami i ulgami starały się zachęcać osadników do osiedlenia się na swoich terenach, w odróżnieniu od miast, do których ludzie przybywali z własnej woli. Obwarowane zamkami miasta były bowiem najbezpieczniejszym miejscem do zamieszkania i prowadzenia działalności, szybko więc przyciągały do siebie kupców i rzemieślników, którzy oprócz wykonywania swoich codziennych zajęć mieli obowiązek pełnienia warty, a w razie potrzeby odpierania ataków wroga z bronią w ręku. Według obliczeń Aleksandra Andrijaszewa, na terenie Kijowszczyzny w połowie XV wieku znajdowało się około 500 osad¹, choć z czasem ich liczba uległa znacznemu zmniejszeniu z powodu licznych najazdów Tatarów. Pod koniec XV wie-

ku lokację na prawie magdeburskim uzyskało tylko jedno miasto – Kijów². Pozostałe miasta przejmowały zaledwie pewne elementy prawa niemieckiego, o czym świadczą pojedyncze wzmianki w źródłach, mówiące o obecności wójtów w tych miastach.

W przededniu unii lubelskiej 1569 roku w województwie kijowskim status miasta posiadało tylko dwanaście ośrodków: Kijów, Żytomierz, Owruć, Zwiąhel, Czudnów, Biała Cerkiew, Kaniów, Czerkasy, Perejasław, Czarnobyl, Lubecz i Ostrz. Po inkorporacji ziem ukraińskich do Rzeczypospolitej liczba lokacji na etnicznych ziemiach polskich znacznie zmalała, a główna fala lokacji objęła przede wszystkim wschodnie tereny państwa. Najbardziej zurbanizowanymi ziemiami ukraińskimi należącymi do Rzeczypospolitej w tym okresie były Galicja, Podlasie oraz Wołyń. Tak więc do końca XIV wieku na ziemiach Rusi Halickiej odbyło się 37 lokacji, a w XV wieku – 73. Od początku XVI wieku ruch lokacyjny zaktywizował się na ziemi halickiej i lwowskiej województwa ruskiego. Podczas gdy pod koniec XV wieku miało tu miejsce 48 lokacji, to sto lat później było ich już 125³. W wieku XVI fala lokacyjna nabrała większych rozmiarów w województwie podolskim, w którym założono 47 miast, oraz na Podlasiu, gdzie nadano 24 lokacje⁴. Główną przyczyną powstawania miast w tym regionie była konieczność obrony przed częstymi najazdami Tatarów, Turków i Mołdawian. Na obszarze województwa wołyń-

¹ Андріяшев А.: Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в. Київ та його околиця в історії і пам'ятках [Andrijaszew A.: Zarys historii kolonizacji ziemi kijowskiej do końca XV wieku]. W: *Київ та його околиця в історії і пам'ятках* [Kijów i jego okolice w historii i zabytkach]. Red. M. Hruszewski. Київ 1926, s. 66–67.

² О okolicznościach jego wprowadzenia zob. Білоус Н.: *До питання про впровадження магдебурзького права в Києві* [Biłous N.: O wprowadzeniu prawa magdeburskiego w Kijowie]. „Український історичний журнал” 2008, nr 1, s. 123–134; eadem: *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування* [Kijów pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w. Władze miasta i samorząd]. Київ 2008, s. 41–53.

³ Horn M.: *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1974, t. 35, s. 72; *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia” 1975, t. 13, s. 31–32. Precyzyjne dane podaje Szczygieł R.: *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin 1989, s. 99, tab. 8.

⁴ Alexandrowicz S.: *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle ówczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, t. 28, s. 423; Jarmolik W.: *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do unii lubelskiej 1569 roku*. „Przegląd Historyczny” 1982, t. 73, z. 1–2, s. 23–45.

Mapa województwa kijowskiego około połowy XVII wieku; za Bobiński W.: Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Warszawa 2000, s. 56

skiego w latach 1569–1648 zostało założonych 112 nowych miasteczek, z czego w pierwszym dziesięcioleciu aż 43⁵.

Województwo kijowskie również nie pozostawało w tyle pod względem procesów urbanizacyjnych. Jego granice w tym okresie przesunęły się daleko na wschód i w zasadzie składało się ono z dwóch równorzędnych terytorialnie części – prawobrzeżnej i lewobrzeżnej. W całości znajdowało się w dorzeczu Dniepru (nazwy rzek podaję w kolejności ich wpadania do Dniepru z północy na południe): Prypeć, Teterew, Irpiń, Stuhna, Krasna, Roś, Olszanka, Tiasmin. Na południowym wschodzie stykało się z dorzeczem Bugu, a dokładnie z jego dopływami, jak Welyka Wyś i Tikycz oraz z dopływami ostatniej z tych rzek – Hnyłym Tikyczem i Hirńskim Tikyczem. W opisywanym okresie województwo kijowskie graniczyło na północy z Wielkim Księstwem Litewskim, na południowym zachodzie z województwem braclawskim, na południu z ziemiami Dzikiego Pola, a na wschodzie z Księstwem Moskiewskim⁶.

Sejm lubelski podjął uchwałę o sporządzeniu spisu istniejących osad, na podstawie którego należało wybrać te najbardziej nadające się do ponownego zasiedlenia i wzniesienia w nich budowli obronnych. Niestety ten spis, sporządzony w 1570 roku, nie zachował się do naszych czasów. Niemniej jednak istniejące dokumenty świadczą o tym, iż większość nowych osad powstała na miejscu starych, czasami nawet jeszcze staroruskich warowni. Spośród tych ostatnich należy wymienić Białą Cerkiew (w kronikach Jurijew), Wasylków (Wasylew), Wołodarkę (Wołodarow), Białylówkę (Rastawiec), Różyn (Szczerbów), Antonów (Rozwołoż), a także założone na miejscu spustoszonych osad Korsuń i Rżyszczów. Wiele miasteczek zbudowano na miejscu dawnych grodzisk, których nazwy już wtedy były zapomniane: Kotelnia niedaleko Żytomierza, Chodorków oraz Kornin nad rzeką Irpiń, Brusilów i Rożów nad rzeką Zdwyz, Kornin i Czerniachów nad rzeką Teterew, Berdyczów i Trojanów nad rzeką Hniłopiat, Pawołocz nad rzeką Rastawica itd. Miasta lokowano również na surowym korzeniu, większość z nich powstała w okresie od końca XVI do 1 połowy XVII wieku na lewym brzegu Dniepru.

Próby policzenia miast w województwie kijowskim były podejmowane zarówno przez historyków ukraińskich, jak i polskich. I tak, według obliczeń Iwana Krypiakiewicza (1886–1967) w opisywanym regionie pod koniec lat 40. XVII wieku znajdowało się 385 miast, z których 200 powstało w pierwszej połowie XVII stulecia⁷. Ołena Kompan (1916–1986) zauważyła, iż w wyniku kolonizacji wschodnich terenów Ukrainy w 1 połowie XVII wieku powstało prawie 300 nowych miast i miasteczek, z których 80–90 proc. było miastami prywatnymi⁸. W polskiej historiografii problem ten poruszył po raz pierwszy Aleksander

⁵ Заяць А.: *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.* [Zajac A.: *Proces urbanizacyjny na Wołyniu od XVI w. do połowy XVII stulecia*]. Львів 2003.

⁶ Крикун Н.: *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XVI–XVIII в.* [Krikun N.: *Administracyjno-terytorialne zagospodarowanie Ukrainy Prawobrzeżnej w XVI–XVIII w.*]. Київ 1926, s. 112–113.

⁷ Крип'якевич І.: *Богдан Хмельницький* [Krypiakewycz I.: *Bohdan Chmielnicki*]. Київ 1954, s. 34.

⁸ Компан О.: *Міста України в другій половині XVII ст.* [Kompan O.: *Miasta ukraińskie w drugiej połowie XVII w.*]. Київ 1963, s. 109.

Jabłonowski (1829–1913). Zgodnie z jego obliczeniami w latach 30. XVII wieku województwo liczyło 206 miast, z których 46 było miastami królewskimi, 150 – prywatnymi, 10 – należało do Kościoła⁹. Natomiast według obliczeń współczesnego badacza Witolda Bobińskiego województwo kijowskie liczyło w tym czasie niemal 290 miast i miasteczek¹⁰. Warto zaznaczyć, iż prawie jedna trzecia tych miast korzystała z prawa magdeburckiego. Według obliczeń Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, dla 60 miast zachowały się przywileje nadające im taki status, pozostałe zaliczane są do tej grupy na podstawie wzmianek źródłowych o istnieniu urzędu wójta lub innych urzędników miejskich, a także o posiadaniu pieczęci miejskiej. Warto również zauważyć, iż z powodu fragmentaryczności bazy źródłowej w zasadzie niemożliwe jest dokonanie prawidłowych obliczeń liczby miast w tym regionie¹¹.

Biorąc pod uwagę czas nadania przywilejów lokacyjnych miastom oraz przyznania prawa magdeburckiego już istniejącym ośrodkom miejskim w województwie kijowskim, można stwierdzić, że większość tych nadań przypadła na ostatnie trzydziestolecie XVI wieku, czyli na okres po zawarciu unii lubelskiej, kiedy to ostatecznie zakończyła się inkorporacja ziem ukraińskich do Rzeczypospolitej. W odróżnieniu od wszystkich sąsiednich regionów – Wołynia i Braclawszczyzny, gdzie w ciągu tego okresu przywileje były nadawane przede wszystkim miastom będącym własnością prywatną, na Kijowszczyźnie prawo magdeburskie uzyskiwała większość miast należących do domeny królewskiej. Były to przede wszystkim ośrodki powiatów i starostw: Owruć, Żytomierz, Mozyr, Perejasław, Kaniów, Korsuń, Biała Cerkiew i Czehryń.

Spośród tej grupy miast najwcześniej prawo magdeburskie otrzymał prawdopodobnie Owruć. Nie był to przypadek – od XIV wieku Owruć był uważany za ważny, a być może najważniejszy po Kijowie ośrodek administracyjny województwa¹². I chociaż sam przywilej dla miasta nie za-

chował się, to jak świadczą późniejsze źródła król Władysław IV Waza (1595–1648) na prośbę „doszczętnie spustoszonego ukraińskiego miasta Owruć”, potwierdził w 1641 roku wszystkie nadane wcześniej przez polskich królów przywileje dla miasta i wydał przywilej potwierdzający prawo magdeburskie¹³, wprowadzone w Owruću zapewne po zawarciu unii lubelskiej. W celu poprawienia sytuacji ekonomicznej mieszczan owruckich, podobnie jak i w pozostałych miastach województwa kijowskiego, Zygmunt August (1520–1572) 14 sierpnia 1571 roku nadał Owrućowi oddzielny przywilej na organizowanie jarmarków i targów. Zezwolono na coroczne przeprowadzanie dwóch tygodniowych jarmarków: pierwszego w dzień Świętej Pokrowy, drugiego na dzień św. Mikołaja, a także cotygodniowych targów¹⁴. Prawo to było następnie potwierdzone kolejnym przywilejem królewskim z 20 marca 1595 roku¹⁵. Wprowadzenie prawa magdeburskiego całkowicie zmieniło warunki życia w mieście, które praktycznie nie uległo zmianom do połowy XVIII wieku¹⁶.

Po unii lubelskiej prawo magdeburskie zostało prawdopodobnie nadane kolejnemu powiatowi województwa – Żytomierzowi, choć i w tym przypadku przywilej lokacyjny nie zachował się¹⁷. Podczas rewizji zamku żytomierskiego przeprowadzonej w 1570 roku, określono funkcję wójta, który miał być wolny od wszelkich prac zamkowych oraz podatków miejskich, ogrody i place mógł rozdawać wyłącznie za pozwoleniem starosty, który z kolei bez wójta i ławników nie mógł rozsądzić żadnej sprawy. Na rzecz wójta i ławników spłacano jedną trzecią kar sądowych uzyskanych od ludności¹⁸. Takie same dochody z sądownictwa otrzymywali wójt i ławnicy w miastach, w których zostały wprowadzone samorządy na podstawie prawa magdeburckiego. Przez długi czas w Żytomierzu, a prawdopodobnie i w miastach Polesia funkcję sędziów przysięgłych – ławników – wykonywali sotnicy. Dopiero w źródłach z lat 40. XVII wieku po raz pierwszy wzmiankowane są takie nazwy urzędników miejskich, jak lentwójt, rajcy i ławnicy¹⁹.

⁹ *Źródła Dziejowe. T. 22. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 11. Ziemia Ruska. Ukraina. Opisane przez A. Jabłonowskiego.* Warszawa 1897, s. 227–233, 241.

¹⁰ Bobiński W.: *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.* Warszawa 2000. Taką samą liczbę podaje również: Buczek W.: *Miasta prywatne w strukturze majątków magnackich na Kijowszczyźnie drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku.* W: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku.* Red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz. Warszawa 2006, s. 88.

¹¹ Kijowskie księgi miejskie, grodzkie i ziemskie z okresu od XV do XVII w. nie zachowały się. Na ten temat zob. Яковенко Н.: *До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів XVI – першої половини XVII ст.* [Jakowenko N.: O rekonstrukcji dokumentów znajdujących się w kijowskich archiwach sądowo-administracyjnych od XVI do połowy XVII w.]. „Архіви України” 1990, nr 5, s. 18–25.

¹² Русина О.: *Традиція державності на Київщині у XIII–XIV ст.* W: *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* [Rusyna O.: Tradycja państwowości na Kijowszczyźnie w XIII–XIV w. W: *Українське паństwo козацьке: джерела і шляхи розвитку історичного.* Київ 1991, s. 27.

¹³ Baliński M., Lipiński T.: *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.* Wyd. 1. T. 2. Warszawa 1846, s. 541.

¹⁴ Rosyjskie Archiwum Państwowe Akt Dawnych w Moskwie (dalej cyt. RAPAD). F. 389, op. 1, ks. 191, k. 204 v.–206.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział I – akta staropolskie grodzkie i ziemskie, archiwa rodów i rodzin, kolekcje i zbiory (dalej cyt. APKr). Archiwum Sanguszków. Rękopisy, sygn. 92, k. 19.

¹⁶ Antoni J.: *Dzieje szlachty okolicznej.* „Biblioteka Warszawska” 1881, t. 2, s. 29.

¹⁷ Dyskusję na ten temat zob. w artykule: Білоус Н.: *Розвиток самоврядування у Житомирі в XV – першій половині XVII ст.* [Biłous N.: Rozwój władzy samorządowej w Żytomierzu od XV do połowy XVII w.]. „Київська старовина” 2001, nr 3, s. 73–86.

¹⁸ *Źródła Dziejowe. T. 20,* s. 14–15.

¹⁹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 214, k. 444 v.–445 v. Ze względu na to, że ówczesne księgi miejskie Żytomierza nie zachowały się, księgi grodzkie stanowią podstawowe źródło dla badaczy historii miasta tego okresu.

Herb miasta Perejasławia z XVII wieku; za: Гречило А.: Українська міська геральдика [Ukrainska heraldyka miejska]. Київ–Львів 1998, s. 61

Przywilej lokacyjny króla Stefana Batorego (1533–1586) z 3 sierpnia 1576 dla miasta Łojew, nadający mu prawo magdeburskie, został wydany na prośbę kasztelana kijowskiego i starosty lubeckiego Pawła Sapiehy (zm. 1580). W preambule do tego przywileju wyjaśniono przyczyny nadania: „ponieważ my, chcąc puste miejsca przygraniczne zasiedlić ludźmi, a nasze starostwo uczynić miejscem sposobnym i bezpiecznym”. Król pozwolił więc miejscowemu staroście założyć zamek i miasto na ziemi grodziska Łojew, znajdującego się na szlakach tatarskich w odległości pięciu mil od zamku lubeckiego. Miastu zostało nadane prawo magdeburskie „ponieważ innym naszym miastom przygranicznym (również) zostało nadane”, nakazujące, iż mieszkańcy powinni „zarówno sami, jak też i goście przyjezdni przed wójtem o różne sprawy być sądzeni zgodnie z porządkiem innych miast naszych aż po wieczne czasy”²⁰. Nowo przybyli mieszkańcy przez okres dwunastu lat byli zwolnieni od płacenia wszelkich czynszów, podatków, czopowego, cła. Pozwalano im na wyszynk miodu, wódki i piwa bez opłacania kapszczyzny²¹ i innych podatków do czasu zakończenia okresu ulgi. Mieszkańcy Łojewa mieli też prawo do dwóch jarmarków i cotygodniowego targu we wtorek.

W 1577 roku prawo magdeburskie otrzymał miasto powiatowe Mozyr – najbardziej zaludnione miasto na północy Kijowszczyzny. Przywilej został nadany na prośbę

mieszczan. Oprócz nowo ustanowionych organów samorządowych w mieście wciąż działali „mężowie”, „starcy”, „starszyna” jako organ władzy miejskiej, który zachował się z dawnych czasów²². Postanowieniem trybunału lubelskiego z 1595 roku mieszkańcom Mozyru, podobnie jak w Braclawiu i Korsuniu, groziło pozbawienie prawa samorządowego za wystąpienia przeciwko władzy starosty²³. W marcu 1626 roku, zgodnie z postanowieniem sejmu, Mozyr został włączony do województwa mińskiego²⁴.

W latach 80. XVI wieku fala lokacyjna w województwie kijowskim objęła starostwa południowe. Jako pierwsze prawo magdeburskie uzyskały „latopisowe” osady, znane jeszcze z czasów staroruskich – Korsuń, Perejasław, Kaniów, Biała Cerkiew, a nieco później nowo lokowane miasta w starostwie czerkaskim.

Dość ciekawe przywileje otrzymał Korsuń. W akcie lokacyjnym z 8 lutego 1584 roku, wydanym na prośbę starosty ks. Aleksandra Wiśniowieckiego (ok. 1560–1593) jest mowa o założeniu „na ziemi kijowskiej, w starostwie czerkaskim, miasta nowego na pustyni nad drogą tabańską”²⁵. Miastu nadano prawo magdeburskie: „za pozwoleniem prawa niemieckiego, które nosi nazwę magdeburskiego, i to tego właśnie, a nie innego prawa, będą przestrzegać po wieczne czasy mieszkańcy, a naszemu miastu Korsuniowi i jego obywatelom odbiera się wszelkie prawa, sposoby oraz zwyczaje polskie i ruskie, którekolwiek prawo niemieckie mogą albo zwykli psuć i mu przeszkadzać, wyjmując i wolnymi czyniąc mieszczan naszych w Korsuniu od wszelkiej zwierzchności i podległości wojewodom, kasztelanom, podkomorzym, sędziom, podsędziom, woźnym i innym urzędnikom koronnym”²⁶. W przywileju określono również granice miasta: od uroczyska Olszanicy do rzeki Synicy i Górnego Tikyca. W Korsuniu wprowadzono trzy jarmarki oraz jeden cotygodniowy targ w poniedziałek. Na jarmarkach wszyscy mieszczanie, mieszkańcy przedmieścia oraz przyjezdni mieli prawo swobodnie kupować, sprzedawać i wymieniać towary. Następnie, 26 listopada 1605 roku, na prośbę społeczności miejskiej miejscowy starosta Jan Daniłowicz nadał ten przywilej w celu wpisania do ksiąg kancelarii litewskiej²⁷. Drugi przywilej polskiego króla Stefana Batorego, wydany w lutym 1585 roku, potwierdził wcześniejsze nadanie Korsuniowi prawa magdeburskiego, wszelkich swobód, a także herbu miasta²⁸. W odrębnym liście królewskim z 1592 roku mieszkańcom korsuńskim zostało nadane prawo do prowadzenia szynków ze sprzedażą miodu i piwa. Przywilej został

²⁰ APKr. Archiwum Sanguszków. Rękopisy, sygn. 144, k. 69–70.

²¹ Kapszczyzna – podatek od produkcji i wyszynku wódki znany w Wielkim Księstwie Litewskim od XV w. W XVIII w. istniał pod nazwą czopowe.

²² Копыський З.: *Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в.* [Копыский З.: *Prawo magdeburskie w miastach białoruskich (koniec XV – połowa XVII w.)*]. „Советское славяноведение” 1972, nr 5, s. 34.

²³ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 294, k. 232; Ковальський Н.: *Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.)*. Акты о городах. [Kowalskyj N.: *Źródłoznawstwo socjalno-ekonomicznej historii*

Украины (XVI – połowa XVII w.). Акты miest]. Днепропетровск 1983, s. 26.

²⁴ Faktycznie Mozyr znalazł się w województwie mińskim już w 1570 r., ale *de jure* królewski akt o rozgraniczeniu był ratyfikowany w marcu 1626 r. Zob. Крикун Н.: *Административно-территориальное устройство...*, s. 114–119.

²⁵ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 216, k. 332–334.

²⁶ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 204, k. 130. Kopia: APKr. Archiwum Sanguszków. Rękopisy, sygn. 144, k. 71–72.

²⁷ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 204, k. 129 v.–131 v.

²⁸ Centralny Państwowy Historyczny Archiwum Ukrainy w Kijowie (dalej cyt. СРНАУК). F. 221, op. 1, jed. 20.

wydany na prośbę starosty Aleksandra Wiśniowieckiego oraz mieszczan, którzy „zgodnie z ich magdeburskim prawem nie mają prawa na swobodną sprzedaż miodu i piwa, przez co i strażę pełną wolą odprawiać nie mogą i bili przed nami czołem, abyśmy ich do wolnego wyszynku miodu i piwa dopuścili”. Król zezwolił im prowadzić karczmy, nie naruszając swoim listem posiadanego przez mieszczan prawa magdeburskiego²⁹.

W połowie lat 80. XVI wieku prawo magdeburskie otrzymało inne stare miasto na Kijowszczyźnie – Kaniów. I chociaż sam przywilej, który ten fakt zaświadcza, nie zachował się, jego istnienie zaświadczyli mieszczanie przed królewskimi lustratorami w 1636 roku. Potwierdza to również późniejszy przywilej prawa magdeburskiego, wydany 20 lipca 1661 roku, który, jak można przypuszczać, w ogólnym zarysie był powtórzeniem poprzedniego. Zgodnie z postanowieniami tego ostatniego przywileju mieszczanie byli wolni od podległości sądom urzędu zamkowego, mieli być sądzeni wyłącznie przed wybraną radą lub samym wójtem. W mieście miały działać trzy coroczne jarmarki oraz cotygodniowe targi, które mogły odbywać się w dowolnym dniu tygodnia³⁰. Przywilej rozporządzał, aby mieszczanie kaniowscy „spokojnie pod prawem majdeburskim żyli i mieszkali, sądy swoje zawsze odprawowali, dekreta ferowali i one w księgi wpisowali, a apelację do nas wszystkim nie zabraniali” zgodnie z prawami i zwyczajami, które zachowały się w tych miastach³¹. Władzom Kaniowa zabraniano wydzierżawiać Żydom i przyjeźdnym osobom młyn, przewóz oraz karczmy. Na potrzeby miejskie udostępniany był młyn wójtowski nad rzeką Krynicą, do którego żaden ze starostów nie miał prawa. Do obowiązków nowo osiedlających się w Kaniowie mieszkańców należało odbywanie służby konnej przy starościu.

Warto zauważyć, iż wszystkim opisanym powyżej miastom, znajdującym się na kresach Rzeczypospolitej i uważanym za przygraniczne, zagrażało większe niebezpieczeństwo niż miastom centralnym, dlatego też potrzebowały one więcej wszelkich swobód oraz wsparcia dla swego rozwoju. Władza królewska przywiązywała dużą wagę do obrony ziem przygranicznych i gotowa była wspierać osoby, zajmujące się tworzeniem nowych osad. Tak więc na prośbę wojewody kijowskiego księcia Konstantego Ostrońskiego (ok. 1524–1608) 8 maja 1585 roku został wydany przywilej lokacyjny Perejaślawowi: „daliśmy za Dnieprem grodzisko, puste miejsce zwane Perejaślawiem, z wszelkimi gruntami, grodziskami, osadami, zasiekami, wodami, lasami, puszciami, dąbrowami, z polami, sianokosami, rudami”³². Miastu zostało nadane prawo magdeburskie: „nadawaliśmy i nada-

jemy prawo niemieckie zwane majdeburskim ze wszelkimi swobodami”, a razem z nim wprowadzano trzy coroczne jarmarki oraz dwa cotygodniowe targi. Mieszczanie byli zwolnieni od płacenia podatków przez dość długi okres – 30 lat³³. 6 grudnia 1620 roku na prośbę rajców – „sławetnych” Teodora Matwijowicza i Daniły Tołkacewicza oraz wójta Petra Czornocho gmina miejska otrzymała przywilej potwierdzający. Mieszczanom zezwolono na posiadanie ksiąg sądowych, skrzyń do przechowywania pieniędzy oraz pieczęci z herbem miejskim, wznoszenie baszt miejskich, ratusza, łaźni, woskobojni³⁴ i słodowni, a także warzenie miodu i piwa, produkcję wina (oprócz wódki) oraz wszystkiego, co wolno sprzedawać. Tym też przywilejem nałożono na mieszczan obowiązek odbywania służby wojskowej: „powinności niektóre na nich położone, a osobliwie służba wojenna na Ukrainie”.

11 maja 1588 roku prawo magdeburskie zostało nadane innemu centrum starostwa – Białej Cerkwi. W odróżnieniu od perejaślawskiego przywilej ten był nadany na prośbę całej gminy miejskiej i miał znacznie szerszy zakres. Był on także potwierdzeniem wcześniejszego przywileju zwalniającego mieszczan białocerkiewskich ze wszelkich opłat, kaptur, cła oraz podatków „jako ludziom ukraińskim, którzy na tamtej Ukrainie przebywali w ustawicznie grożącym niebezpieczeństwie ze strony nieprzyjaciela”. Sądownictwo miało funkcjonować zgodnie z normami prawa magdeburskiego, wprowadzono organy samorządu miejskiego i zatwierdzono pieczęć miejską. Podobnie jak w pozostałych miastach ustalono dwa coroczne jarmarki oraz cotygodniowy targ. Mieszczanie otrzymywali prawo do wolnego wyszynku, budowy woskobojni oraz budynku dla wagi miejskiej. Jednak po roku przywilej ten został skasowany z powodu zaostrenia się konfliktu mieszczan ze starostą Januszem Ostrońskim (ok. 1554–1620), synem wpływowego magnata w Rzeczypospolitej wojewody kijowskiego Konstantego Ostrońskiego. Dopiero 17 grudnia 1620 roku, na prośbę wójta Białej Cerkwi Janusza Sielawy, mieszczanie otrzymali nowy przywilej, który wznawiał działanie prawa magdeburskiego oraz rozszerzał wolności mieszczan³⁵.

Pierwszym miastem w starostwie czerkaskim, które uzyskało przywilej lokacyjny był Czehryń. Starościu księciu Aleksandrowi Wiśniowieckiemu zezwolono na założenie miasta „na szlaku i przewozie tatarskim”, a także na ustalenie praw i obowiązków mieszczan. Wiśniowiecki występował jako założyciel miasta i uzyskał tytuł wójta czehryńskiego. Przywilej z 1 maja 1589 roku ustalał wielkość miejskich dochodów oraz wójta, określał granice miasta. Następnym przywilejem, z 15 października 1592 roku, który również

²⁹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 35 v.–36. *Архив Юго-Западной России* [Archiwum Rosji Południowo-Zachodniej]. Cz. 8. T. 6. Київ 1911, s. 261, nr 110.

³⁰ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 220, k. 118 v.–119 v.; *Пам'ятки історії Східної Європи* [Zabytki Europy Wschodniej]. T. 5. Oprac. P. Kułakowski. Острог–Варшава–Москва 1999, s. 242–244.

³¹ *Ibidem*, s. 244.

³² RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 216, k. 378–378 v.

³³ *Ibidem*, k. 379.

³⁴ Woskobojnia – osobne budynki, w których topiono i ugniatało wosk, ważono i opatrywano stemplem miejskim; na miejscu sprzedawano świece i wota kościelne. Woskobojnien bywały zwykle topniami nie tylko wosku, ale i łoju, a stąd miały swoje kramy, w których sprzedawały zarówno świece woskowe i pierniki, jak i mydło. Ze względu na nadzwyczajną obfitość miodu wosk dostarczały głównie miasta na wschodzie Rzeczypospolitej i już w XV w. prowadziły handel woskiem na dużą skalę.

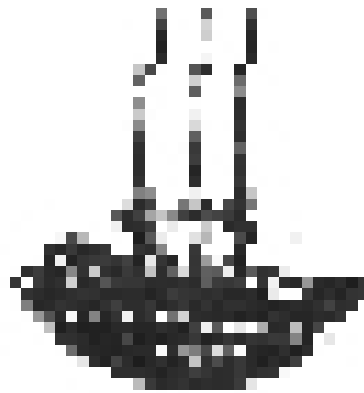
³⁵ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 209, k. 137 v.–140 v.

Herb miasta Czehrynia z XVII–XVIII wieku; za: Гречило А.: Українська міська геральдика [Ukrainska heraldyka miejska]. Київ–Львів 1998, s. 80

został nadany na prośbę starosty czerkaskiego, kaniowskiego, lubeckiego i korsuńskiego Aleksandra Wiśniowieckiego, miasto uzyskało prawo magdeburskie, zezwolono na wolne wybory do rady miejskiej, budowę ratusza, balwierni, wszelkich jatek, łaźni publicznej, uprawianie rzemiosła w cechach oraz na posiadanie pieczęci i herbu miejskiego. Mieszczanie otrzymali prawo wolnego handlu, dwa coroczne jarmarki oraz cotygodniowe targi. Wszystko to sprzyjało ekonomicznemu rozwojowi miasta i otaczających go terenów. Przywilej zawierał również artykuły wprowadzające pewne ograniczenia, charakterystyczne dla miast przygranicznych: mieszczanom zabraniano „chodzić na Pole” bez pozwolenia hetmana koronnego, a także dostarczać zwierzyzny Kozakom, czego miał pilnować miejscowy starosta³⁶.

W czerwcu 1616 roku przywileje lokacyjne i prawo magdeburskie z nadania Zygmunta III Wazy (1566–1632) otrzymały pozostałe miasta starostwa czerkaskiego – Kryłów³⁷ oraz Medwedówka³⁸. Przywileje zostały wydane na prośbę starosty czehryńskiego Janusza Daniłowicza (1570–1628). Mieszkańcom w nowo lokowanym Kryłowie zezwalano na korzystanie ze wszystkich ziem, gruntów, lasów, czyli podmiejskich nieruchomości. Byli zwolnieni z płacenia czynszów, podatków pieniężnych, dziesięciny, ceł i innego rodzaju podatków. Jednocześnie mieszczanom nadano prawo do organizacji organów samorządowych opartych na prawie magdeburskim z „pełną i nikomu nie podległą jurysdykcją, z prawem wyboru wójta, burmistrzów, rajców za przykładem innych głównych miast”³⁹. W Kryłowie, podobnie jako w innych uprzywilejowanych miastach, zezwo-

Herb miasta Kryłowa z XVII–XVIII wieku; za: Гречило А.: Українська міська геральдика [Ukrainska heraldyka miejska]. Київ–Львів 1998, s. 80

lono na budowę ratusza, woskobojni, jatek, łaźni miejskiej, wagi, organizowanie nie więcej niż dwóch wolnych targów w tygodniu i trzech jarmarków w roku. XVI-wieczne kopie dokumentów, których oryginały nie zachowały się, świadczą o tym, że mniej więcej w tym samym roku Zygmunt III Waza nadał przywilej lokacyjny i prawo magdeburskie miastu Medwedówka⁴⁰.

Charakterystyczny jest fakt, że centrum starostwa – Czerkasy – w opisywanym okresie nie uzyskało podobnych przywilejów. Mimo że było rezydencją miejscowych starostów i jednym z najważniejszych miast Naddnieprza pod względem wojenno-strategicznym oraz politycznym, nie powstały w nim warunki do wprowadzenia prawa magdeburskiego. Jedną z przyczyn było to, iż mieszczanie liczebnie ustępowali Kozakom. Rada miejska była zbyt mała, żeby móc ubiegać się o przywilej autonomii miejskiej i prawo samorządu. W 1570 roku rewizorzy królewscy ustanowili w mieście urząd wójta: „obraliśmy wójta przysięgłego i dwóch przy nim mieszczan, także przysięgłych, którzy mają być pod jurysdykcją pana starosty”. Wójt miał pilnie śledzić, aby straż była „ustawicznie w furtkach i w bramach” i żeby nikogo bez pozwolenia urzędu zamkowego nie wpuszczać i nie wypuszczać⁴¹. Dopiero 10 listopada 1791 roku na prośbę starosty Hieronima Sanguszki (1743–1812) król Stanisław August Poniatowski (1732–1798) nadał miastu dość spóźniony przywilej prawa magdeburskiego oraz herb⁴².

W 1620 roku prawo magdeburskie zostało wprowadzone w jednym z najważniejszych granicznych miast-twierdz

³⁶ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 34 v.–35 v.; *Архив Юго-Западной России. Cz. 5. Т. 1. Київ 1869, s. 83–87. O miastotwórczej działalności ks. Aleksandra Wiśniowieckiego zob. także: Czarmańska I.: *Wiśniowiecy. Monografia rodu*. Poznań 2007, s. 106–107.*

³⁷ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 206, k. 141 v.–143; СРНАУК. F. 220, op. 1, jed. 562, k. 1–3.

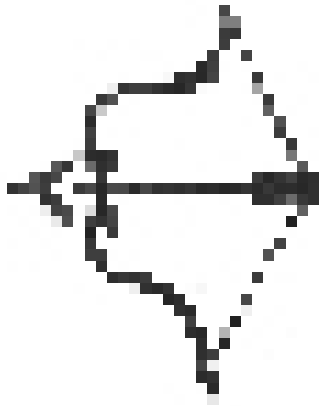
³⁸ СРНАУК. F. 227, op. 1, jed. 152, k. 1–2.

³⁹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 206, k. 142.

⁴⁰ СРНАУК. F. 227, op. 1, jed. 152, k. 12.

⁴¹ *Зрідла Дziejowe. Т. 20, s. 20.*

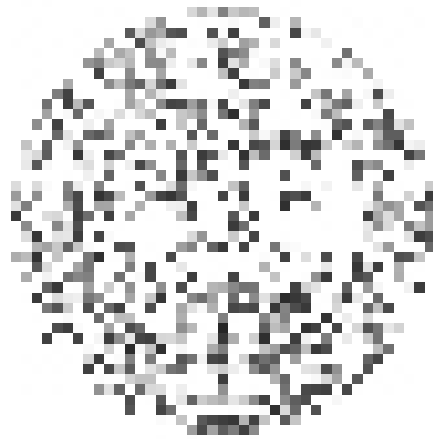
⁴² СРНАУК. F. 203, op. 2, jed. 1, k. 1–12; Мариновський Ю.: Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел. W: *Український археографічний щорічник* [Marynowski J.: *Herby miasta Czerkasy: próba uzałasnienia wyjawlonych źerel*. W: *Ukrainskie roczniki archeograficzne*]. Wyd. 1. Київ 1992, s. 134–143.

Herb miasta Medwedowki z XVII–XVIII wieku; za: Гречило А.: Українська міська геральдика [Ukrainska heraldyka miejska]. Київ–Львів 1998, s. 80

województwa kijowskiego – Bohusławowi. Po spustoszeniu miasta przez Tatarów, pragnąc je zasiedlić, miejscowy starosta książę Janusz Ostrogski wydał mieszczanom list z 2 stycznia 1589 roku nadający różne prawa i wolności, w tym m.in. wolne korzystanie z pasiek, sianokosów, gruntów. Drugim listem, z 25 marca 1593 roku, ten sam starosta pozwolił mieszczanom na wolną sprzedaż budynków miejskich z podatkiem od sprzedaży po 12 groszy litewskich⁴³. W lustracji województwa kijowskiego w 1615 roku zaznaczono, iż mieszcianie bohusławscy nie będą płacić żadnych podatków, ale mają obowiązek odbywania służby wojskowej i cztery razy do roku przed starostą powinni „popisywać się i gotowość swoją pokazywać”, a w razie zagrożenia wojennego zobowiązują się wyruszyć na wroga na czele z wójtem⁴⁴. O regularnych atakach na miasto, a w konsekwencji o jego zubożeniu, świadczy list bohusławskiego wójta do starosty z 12 marca 1605 roku, w którym prosi on w imieniu wszystkich mieszczan o udzielenie wsparcia materialnego w związku z bankructwem miasta⁴⁵. Zygmunt III Waza przywilejem z 10 grudnia 1620 roku potwierdził wszystkie nadane uprzednio bohusławskim mieszczanom prawa i wolności i nadał im przywilej organizowania dwóch corocznych jarmarków oraz cotygodniowego targu. Mieszcianie uzyskali również monopolne prawo wyszynku miodu, piwa i innych napojów (poza wódką), prawo do handlu bezcłowego, budowy w mieście woskobojni, browarów, słodowni, sklepów, płacąc od nich po 2 grosze, byli zwolnieni od udzielania pomieszczeń urzędnikom miejskim (czyli tzw. stacji) oraz udostępniania wozów (tzw. podwód). W tym samym roku uzyskali również przywilej prawa magdeburskiego, który nie zachował się. Jednak na fakt jego istnienia wskazują zeznania samych mieszczan, którzy w 1622 roku oświadczyli lustratorom królewskim, iż niedługo przedtem ich przywilej magdeburski odebrał im podstarosta i nie zwrócił⁴⁶.

Oryginalny pod względem treści i formy przywilej nadano miastu, które znajduje się na lewobrzeżnej Kijowszczyźnie – Niżynowi. Po zakończeniu wojny polsko-moskiewskiej w latach 1617–1618 Niżyn został zwrócony Rzeczypospolitej. Ze względu na fakt, że miasto znajdowało się w Księ-

Herb miasta Niżyna XVII wieku; za: Гречило А.: Українська міська геральдика [Ukrainska heraldyka miejska]. Київ–Львів 1998, s. 61

stwie Moskiewskim, było zniszczone i spustoszone podczas wojny, a także ze względu na jego przygraniczne położenie, 26 marca 1625 roku został mu nadany przywilej na prawo magdeburskie⁴⁷. Miasto otrzymało herb z wizerunkiem św. Jerzego siedzącego na koniu z bronią w rękę. Wspierając ekonomiczny rozwój miasta król nadał niżyńskim mieszczanom przywilej wolnego wyszynku miodu i wódki, warzenia piwa, za co musieli co roku w dniu św. Marcina płacić kapszczyznę w wysokości 2,5 złotego polskiego. Zgodnie z przywilejem mieszcianie niżyńscy mogli mleć swoje zboże w młynach niedaleko miasta, nad rzeką Oster. Do głównych ich obowiązków należały: remont ostrokołu, przekopu koło zamku i miasta oraz grobli; udzielanie wozów posłom oraz gońcom, odbywanie obowiązku wojskowego, czego miał pilnować urząd miejski oraz zamkowy. Mieszcianie mieli prawo budować łaźnię miejską, różne jatki, dwa budynki gościnne – jeden w mieście dla przyjezdnych kupców z innych miast Rzeczypospolitej oraz cudzoziemców, drugi – na przedmieściu dla kupców z Księstwa Moskiewskiego. Rada miejska miała prawo zakładać różne cechy, w dogodnym miejscu zbudować ratusz, na którym umieszczono zegar miejski i postawiono trębacz⁴⁸.

Przywilej wprowadzający prawo magdeburskie z 10 maja 1631 roku został nadany przez Zygmunta III Wazę nowo założonemu miasteczku Mirhorod, które znajdowało się w starostwie perejasławskim. Przywilej był wystawiony na prośbę miejscowego wójta Iwana Wołodarcia. Mieszcianie nie byli podsądni żadnym sądom – grodzkim czy

⁴³ СРНАУК. F. 2168, оп. 1, jed. 45, к. 15.

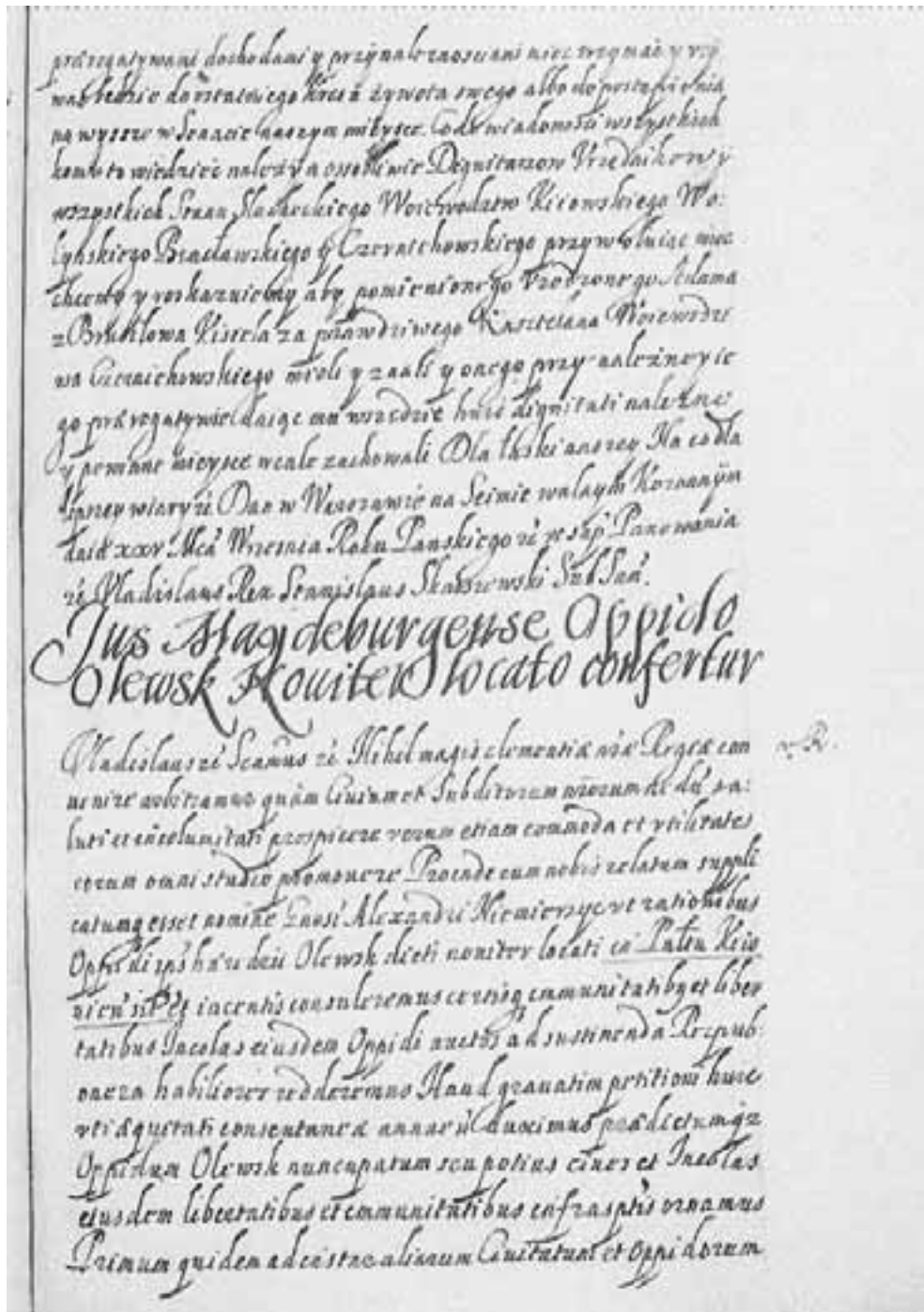
⁴⁴ Baliński M., Lipiński T.: *Starożytna Polska...*, s. 519.

⁴⁵ APKr. Akta obcych rodów. Teka 202, dok. 33.

⁴⁶ *Źródła Dziejowe*. T. 20, s. 63.

⁴⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD). Metryka Koronna (dalej cyt. MK), ks. 173, k. 32–35 v.

⁴⁸ Петровський М.: Надання Ніжину магдебурзького права в 1625 р. W: *Чернігів і північне Лівобережжя* [Петровський М.: Надання Ніжинowi prawa magdeburskiego w roku 1625 W.: Czernihów i północne Lewobrzeże]. Київ 1928, s. 301–314.

Kopia przywileju lokującego miasto Oleśko na prawie magdeburskim, 1641; wł. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, ks. 185, k. 409

ziemskim – mieli być sądzeni wyłącznie przed wójtem, rajcami oraz przysięgłymi ławnikami. Otrzymali prawo budowania ratusza, wyboru pisarza do prowadzenia biurowości oraz ksiąg miejskich – zarówno wójtowskich, jak i rajcowskich, posiadać pieczęć z wizerunkiem Michała Archanioła, a także wybudować łaźnię miejską, balwinię, różne sklepy i komory na rynku. W mieście ustalono trzy wolne jarmarki oraz dwa wolne targi. Mieszczanie nabywali prawo do prowadzenia handlu bezcłowego na całym terenie państwa, prawo składowania towarów oraz wyszynku różnych napojów. Ze swojej strony byli oni zobowiązani płacić podatek od warzenia piwa – od kotła po 6 groszy litewskich, od wy-

rabiania siodu – od dwóch miarek po 4 grosze litewskie, od trzech miarek siodu – po 6 groszy litewskich. Dwa razy w roku powinni byli, zgodnie z dawnym zwyczajem, oddawać 30 koni do miejsc wydobycia saletry, odwozić saletrę i popiół do miasteczka Jabłonowa i składować tam na zamku. Staroście zabraniano wprowadzania takich podatków jak „powołowe” (podatek na bydło) oraz „pszczelej dziesięciny”, pogrobelnego, cła na sól oraz korzystania z wozów dla własnych potrzeb. Ze względu na przygraniczne położenie miasta starosta oraz urząd miasta były zobowiązane do utrzymywania porządku, niedopuszczania swawoli, nieprzechowywania zbiegów, zapobiegania wszelkim buntom.

Co kwartał wójt lub starosta mieli demonstrować „popisy miejskie” wśród ludności i karać tych, kto nie miał broni (strzelby)⁴⁹.

W ten oto sposób przeważająca większość przywilejów ustanawiających prawo magdeburskie w miastach województwa kijowskiego należących do domeny królewskiej została nadana w ciągu ostatnich trzydziestu lat XVI wieku oraz w 1 połowie XVII wieku. Łącznie w połowie XVII wieku takich miast w regionie było czternaście. Największe prawa i wolności po Kijowie miały Niżyn i Mirhorod, które uzyskały prawo magdeburskie najpóźniej, co było związane z powojenną sytuacją w państwie.

Ogółem w podanym wyżej okresie kilkudziesięciu miasteczek województwa kijowskiego, będących własnością prywatną, nadano prawo magdeburskie. Wśród nich były: Byszów (1581)⁵⁰, Czerniachów (1583)⁵¹, Brusilów (1585)⁵², Wasylew (1586)⁵³, Pawołocz (1589)⁵⁴, Sołtanów albo Sołowjow (1590)⁵⁵, Nowy Różynów albo Bernawa (1590)⁵⁶, Ałeksandrów albo Łubny (1592)⁵⁷, Michajłów albo Piriatyn (1592)⁵⁸, Moszny (1592)⁵⁹, Forosznia (1593)⁶⁰, Horłowicz (1593)⁶¹, Łuhiny (1595)⁶², Didow (1596)⁶³, Rożajów (1596)⁶⁴, Czortoryja (1605)⁶⁵, Tetijów (1606)⁶⁶, Nowy Staw (1616)⁶⁷, Samuelpol (1616)⁶⁸, Łysianka (1622)⁶⁹, Noryńsk (1624)⁷⁰, Hoholew (1625)⁷¹, Lipowe (1625)⁷², Ksawerów (1634)⁷³, Bohaczka (1637)⁷⁴, Fedorów (1640)⁷⁵, Olewsk (1641)⁷⁶, Dobromir (1641)⁷⁷ oraz wiele innych.

Przywileje prawa magdeburskiego były nadawane zarówno już istniejącym miastom, jak i nowo zakładanym. W odróżnieniu od miast królewskich, gdzie nadania te inicjowali starostowie lub wójtowie z gminą miejską, w miastach prywatnych takimi inicjatorami byli ich właściciele – osoby świeckie bądź duchowne, które na własny rachunek gotowe były zakładać nowe osady lub rozbudowywać stare, i prosiły króla o nadanie im odpowiednich przywilejów. Przeważająca większość lokacji w województwie kijowskim odbyła się

dzięki przedstawicielom rodów książęcych (Ostrogscy, Zaslawscy, Wiśniowieccy, Koreccy, Różyńscy, Zbarascy, Prońscy, Domontowie, Czartoryscy), a także rodzin pochodzenia szlacheckiego (Niemyrzczywie, Tyszkiewiczowie, Sapiehowie, Kalinowscy, Siemaszkowie, Gojscy, Leszczyńscy, Lubomirscy, Zamojscy, Sobiescy, Koniecpolscy, Firlejowie, Potoccy i inni)⁷⁸. Według obliczeń Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy do przedstawicieli tych rodów na Kijowszczyźnie należało około 160 miast i miasteczek. Nierzadkie jednak były przypadki nadania praw lokacyjnych i magdeburskich szlachcie za zasługi wojenne. Najbardziej charakterystyczny jest tutaj przywilej nadany Fedorowi Woroniczowi na założenie miasteczka Fedorów nad rzeką Żerew w powiecie owruckim: „Theodor Woronicz, pułkownik y rotmistrz nasz odważny y dzielny, animusz swój, iako prawdziwy ojczyzny syn na bitnych placach wojennych z stratą dostatków i zdrowia swego wiernie i statecznie nam y Rzptey oświadczaiąc, abyśmy w prośbach imieniem iego na ten czas przez Panow Rad naszych do nas z strony zakładania miasteczka Fedorowa na gruncie swym dziedzicznym”⁷⁹.

Właściciele nowo lokowanych miasteczek czasami zmieniali pierwotną nazwę osad nadając im nową, na swoją cześć. Tak książę Kiryk Ostafijowicz Różyński (zm. 1599) na własnej ziemi, znajdującej się na szlakach tatarskich, na miejscu spustoszonego grodziska Bernawa „zobaczył potrzebę dla bezpieczeństwa i ochrony państw koronnych zgodnie z prawami i wolnościami pospolitymi szlacheckimi na swój koszt zamek i twierdzę zbudować i miasto założyć (...), a od tytułu i nazwiska swojego dawnego nazwać go Nowym Różynowem”⁸⁰. Tak samo było z miasteczkiem Sołowjow, przemianowanym przez jego właściciela Iwana Sołtana na Sołtanów, Łubny, które na swoją cześć książę Aleksander Wiśniowiecki przemianował na Aleksandrów. W 1592 roku tenże książę założył na Zadnieprzu jeszcze dwa miasteczka

⁴⁹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 211, k. 117–121; *Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20–40. XX ст.* [Korpus magdeburskich грамот ukraińskim miastom. Dwa projekty wydań z lat 20–40. XX w.]. Oprac. W. Andrejcew, W. Korotkij, W. Ulianowskyj. Київ 2000, s. 63–66.

⁵⁰ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 216, k. 224 v.–225.

⁵¹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 196, k. 218 v.–220.

⁵² Ibidem, k. 353–354 v.

⁵³ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 198, k. 281–282.

⁵⁴ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 9 v.–10 v.

⁵⁵ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 199, k. 86 v.–87 v.

⁵⁶ Ibidem, k. 118 v.–120.

⁵⁷ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 37 v.–38 v.

⁵⁸ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 200, k. 62 v.–63 v.

⁵⁹ Ibidem, k. 64–64 v.

⁶⁰ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 217, k. 15–16.

⁶¹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 200, k. 106 v.–107.

⁶² RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 201, k. 27–28.

⁶³ Ibidem, k. 91–92 v.

⁶⁴ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 200, k. 155–155 v.

⁶⁵ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 204, k. 81–82.

⁶⁶ Ibidem, k. 164 v.–167.

⁶⁷ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 207, k. 52–53.

⁶⁸ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 206, k. 148 v.–149 v.

⁶⁹ AGAD. MK, ks. 168, k. 179–181.

⁷⁰ AGAD. MK, ks. 171, k. 35 v.–36.

⁷¹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 209, k. 420 v.–422.

⁷² Ibidem, k. 439–441.

⁷³ AGAD. MK, ks. 180, k. 289–290.

⁷⁴ AGAD. MK, ks. 181, k. 209 v.–211.

⁷⁵ AGAD. MK, ks. 185, k. 291–292.

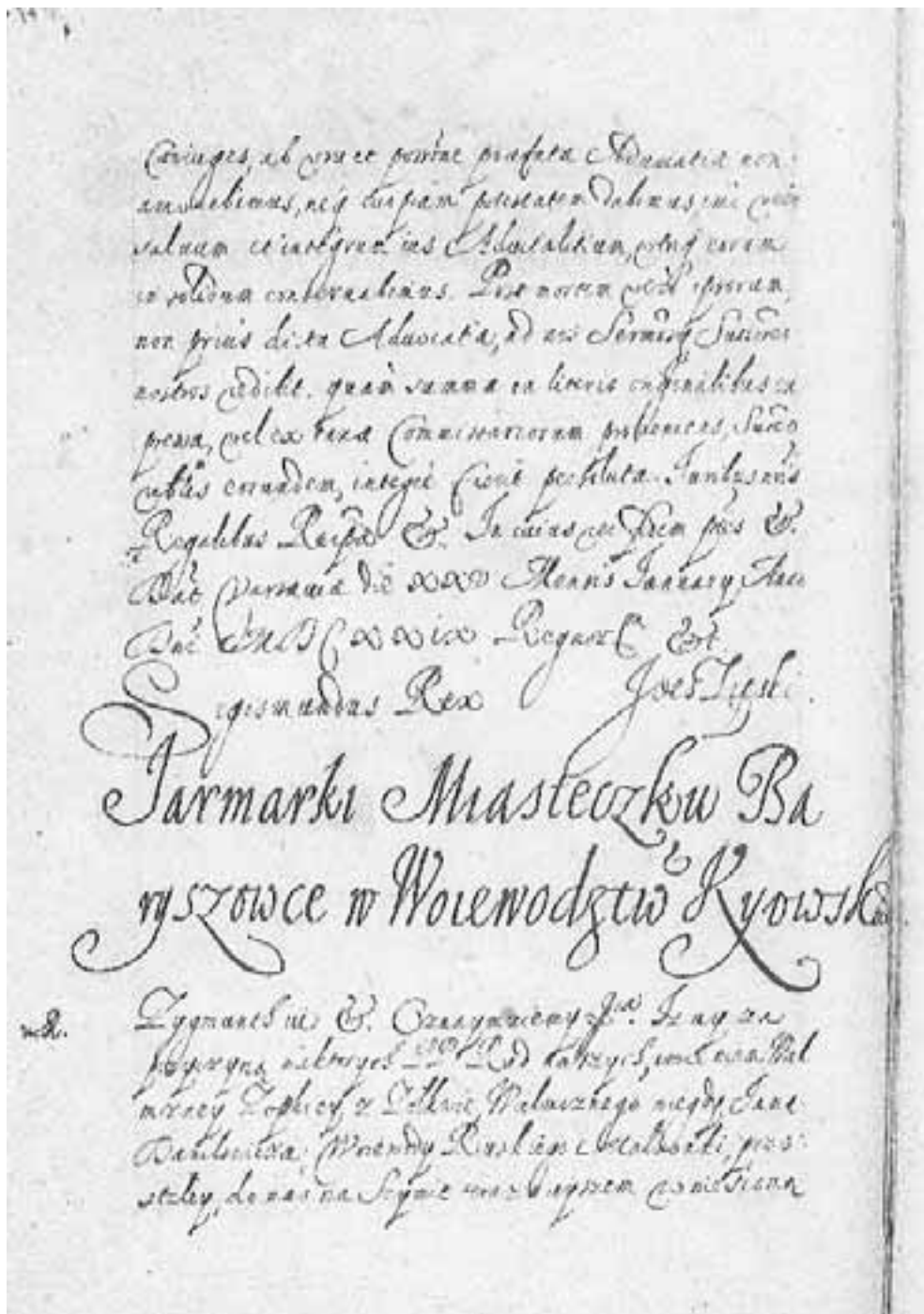
⁷⁶ Ibidem, k. 409–410.

⁷⁷ Ibidem, k. 410–411 v.

⁷⁸ Dokładniej o tym zob. Яковенко Н.: *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)* [Jakowenko N.: Szlachta ukraińska końca XIV do połowy XVII w. (Wołyń oraz Ukraina Centralna)]. Wyd. 2. Київ 2008; Litwin H.: *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. Warszawa 2000; idem: *Frakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648*. W: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. Red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz. Białystok 2003, s. 47–70.

⁷⁹ AGAD. MK, ks. 185, k. 291–292.

⁸⁰ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 199, k. 119.

Kopia przywileju nadania jarmarków dla miasteczka Baryszówka, 1629; wł. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, ks. 177, k. 188 v.

na uroczyskach Piriatyn oraz Łopań i obydwóm nadał jednakową nazwę na cześć swego ojca – Michajłów. Jednak nadana dla jednego z tych ośrodków nazwa nie przetrwała długo, już w początkach XVII wieku miasteczko ponownie nazywano Piriatynem.

Za wzór organizacyjny dla miast będących własnością prywatną służyły miasta królewskie. W przywilejach zaznaczano, iż prawo magdeburskie było nadawane za przykładem

innych głównych miast – Krakowa, Lwowa, Kijowa. Tak więc w przywileju dla Nowego Różynowa zaznaczono: „porządek zgodnie ze wspomnianym prawem magdeburskim ma zostać zachowany podobnie do innych miast głównych – Krakowa i Lwowa”⁸¹. W przywileju dla Didowa, które należało do kijowskiego metropolity prawosławnego zalecano właścicielowi wzorować się na Kijowie: „nadajemy wolności miejskie podług prawa magdeburskiego zgodnie ze zwyczajem i porządkiem panującym w naszym mieście Kijowie”⁸².

W przywilejach wspomniano o zakładaniu organów samorządowych miast: „przed urzędem swoim miejskim my tę moc i władzę zupełną wójtowi, burmistrzowi, radzie i całemu

⁸¹ Ibidem.

⁸² RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 201, k. 91 v.

pawołockiemu urzędowi miejskiemu dajemy, we wszystkich sprawach ważnych i sądowych, które zgodnie z prawem magdeburskim do nich należą, sądzić, skazywać i postępować według innych artykułów tego prawa” (Pawołocz, 1589)⁸³; „Prawo magdeburskie, wolność miejską nadajemy, na mocy której przez wójta, burmistrza, rajców i innych urzędników miejskich sądzić będą sami pomiędzy sobą” (Hoholew, 1625)⁸⁴. Mowa jest również o pierwszeństwie właściciela w wyborze urzędników miejskich oraz ich zależności od niego: „wspomnianemu miastu prawo magdeburskie i wolność miejską nadajemy, że przez wójta, burmistrzów, rajców i innych urzędników miejskich od Iwana Sołtana cały porządek będą sprawować i utrzymywać” (Sołtanów, 1590)⁸⁵. Najwyższą instancją sądową i apelacyjną dla mieszkańców miast będących własnością prywatną byli sami właściciele miast: „tam też ich prawa apelacji do zwierzchniej jurysdykcji księcia Różyńskiego i potomków jego nie bronić”⁸⁶.

Mieszkańcy miast prywatnych otrzymywali zezwolenie na wznoszenie budowli o różnym przeznaczeniu – kramów, wag, balwierni, łaźni i innych. Nie wszystkim jednak zezwalano na wzniesienie ratusza i prowadzenie ksiąg sądowych. Ograniczona liczba miast miała prawo do posiadania pieczęci miejskiej oraz herbu miasta. Jako przykład można wymienić miasteczko w powiecie czerkaskim – Moszny, któremu na prośbę jego właściciela księcia Aleksandra Wiśniowieckiego został nadany przez Zygmunta III Wazę przywilej z 9 lutego 1592 roku zezwalający na posiadanie herbu Oszczep oraz pieczęci miejskiej, „którą to pieczęcią w tym mieście Moszny urząd miejski wszystkie sprawy według prawa magdeburskiego będzie pieczętował i odprawiał i będzie jej używał wiecznie”⁸⁷.

Przy lokacji nowych osad duże znaczenie przykładano do organizacji handlu i rzemiosła. We wszystkich przywilejach dla miast prywatnych w województwie kijowskim zawarte było zezwolenie na prowadzenie jarmarków i targów. Najbardziej rozpowszechnione były jarmarki. Po jednym jarmarku przyznano Sołtanowu⁸⁸, Hoholowi⁸⁹, Ksawerowu⁹⁰. Bardzo rzadko nadawano prawo do trzech jarmarków. Taką liczbę jarmarków miały biskupie miasteczko Fastow⁹¹ oraz szlachecki Fedorów⁹² i Dobromir⁹³. Wyjątkiem jest przywilej z 28 czerwca 1622 roku nadany wojewodzie ruskiemu, staroście czehryńskiemu i korsuńskiemu Januszowi Daniłowiczowi na lokację miasteczka Łysianka i nadania mu przywileju na prawo magdeburskie, na mocy którego można było wprowadzić dwa targi – w poniedziałek i piątek, jednak bez prawa przeprowadzenia żadnego jarmarku⁹⁴. O rzemiosle miejskim i organizacji cechów zachowały się tylko dość ogólne wzmianki, bez jakichkolwiek szczegółów, w związku z czym nie jest możliwa analiza cechów działających w miastach, nie mówiąc już o ich liczbie i produkcji. Z innych źródeł dotyczących historii prywatnych miast Kijowszczyzny można wnioskować, że odegrały one istotną rolę w życiu ekonomicznym i społecznym regionu oraz pełniły istotną funkcję w systemie obronnym województwa⁹⁵.

Podobnie jak w niektórych pogranicznych miastach królewskich omawianego regionu, przywileje dla miast będących własnością prywatną, zawierały wiele artykułów przewidujących ograniczenia dla ludności miejskiej o charakterze społeczno-prawnym. Mieszkańcom zabraniano wychodzenia „na Pole”, przyjmowania do społeczności miej-

skiej osób będących w konflikcie z prawem, zbiegów, ludzi „swawolnych”, czyli Kozaków. I tak mieszczanom pawołockim zabraniano: „wychodzić na Pole bez pozwolenia hetmana koronnego” (1589)⁹⁶, a w przywileju magdeburskim dla miasta Forosznia zaznaczono, żeby „ludzie swawolni i tacy, których w miastach i miasteczkach naszych przechowywać i których spraw prawa i przywileje koronne mieć zabraniają, przechowywani i do niego przyjmowani nie byli” (1593)⁹⁷. W przywilejach z okresu późniejszego zastrzeżeń było mniej. Mieszczanom zezwolono nawet na swobodne przemieszczanie się bez szczególnego pozwolenia. W przywileju dla Łysianki zaznaczono: „Pozwalamy tym że mieszczanom naszym, jeśliby się którym nie podobało w tym miasteczku naszym mieszkać, że mu wolno będzie gdzie indziej wynieść i wolno każdemu będzie dom swój i inne wszystkie majątności tamże w mieście poprzedzać, dać, darować i, jako chcąc ku pożytkowi swemu obrócić, tylko nie na stronę, nie Kozakom, dawszy wychodnego wójtowi groszy sześć litewskich, a groszy sześć urzędowi zamkowemu”⁹⁸. Jednak w tym samym przywileju podkreślano, iż mieszczanie zobowiązani są do posiadania dobrej strzelby, dwóch funtów prochu, kupy kul, a w przypadku, gdyby ktoś „dla obrony ustawicznej” tego nie posiadał lub posiadać nie chciał, to osoba taka miała być ukarana. Urząd miejski powinien był dla porządku w mieście sporządzać pełny spis ludności i każdego „nieposłusznego” ukarać⁹⁹.

Do wszystkich tych ograniczeń należy dodać również powinności i świadczenia mieszczan na rzecz właścicieli. Składały się one z czynszu pieniężnego, danin w naturze, różnych posług (robocizny na polach i łąkach, dostarczania zboża na podwódach¹⁰⁰ naprawy grobli, reparacja dróg itd.)¹⁰¹.

⁸³ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 10.

⁸⁴ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 209, k. 421.

⁸⁵ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 199, k. 86 v.

⁸⁶ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 10.

⁸⁷ *Архив Юго-Западной...* Cz. 8. T. 5, s. 260.

⁸⁸ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 199, k. 87.

⁸⁹ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 209, k. 421 v.

⁹⁰ AGAD. MK, ks. 180, k. 290.

⁹¹ AGAD. MK, ks. 147, k. 50.

⁹² AGAD. MK, ks. 185, k. 291 v.

⁹³ AGAD. MK, ks. 185, k. 410 v.

⁹⁴ AGAD. MK, ks. 168, k. 180 v.

⁹⁵ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 9 v.–10, ks. 199, k. 54 v.–55, ks. 200, k. 31–32 i in.

⁹⁶ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 197, k. 10 v.

⁹⁷ RAPAD. F. 389, op. 1, ks. 217, k. 15 v.

⁹⁸ AGAD. MK, ks. 168, k. 180 v.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Podwód – obowiązek dostarczania koni i wozów. Podwoły wprowadził w Polsce Bolesław Chrobry, tworząc w ten sposób komunikację w kraju dla potrzeb państwowych. Wydawanie podwódów i zmiana koni odbywało się w domu wójta, burmistrza lub ławnika. Obowiązek dostarczania podwód obciążał przede wszystkim miasta królewskie. Były to ciężary dość znaczne, dlatego wiele miast zabiegało o przywileje królewskie zwalniające je od bezpłatnych podwód.

Byli pozbawieni prawa apelacji w sprawach sądowych do wyższej instancji apelacyjnej – królewskiego nadwornego sądu asesorskiego. Wszystko to niewątpliwie świadczy o zależności mieszkańców miast od ich właścicieli, a w konsekwencji o ograniczonym zakresie działań samorządów, co było zjawiskiem typowym dla wszystkich miast Rzeczypospolitej z takim statusem. Tym niemniej można stwierdzić, że nadanie prawa magdeburskiego miało pozytywny wpływ na życie mieszkańców i w znacznej mierze przyspieszyło rozwój gospodarki regionu.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że proces wprowadzania prawa magdeburskiego w województwie ki-

jowskim był dość opóźniony i długotrwały. Rozpoczął się od nadania przez wielkiego księcia litewskiego Aleksandra w 1498 roku prawa magdeburskiego Kijowowi i trwał do połowy XVII wieku. Unia lubelska w 1569 roku stała się ważnym bodźcem do aktywizacji procesów urbanizacyjnych w tym regionie. Pod koniec XVI wieku fala lokacyjna objęła również lewobrzeźną część Kijowszczyzny, gdzie nadanie i potwierdzanie przywilejów prawa magdeburskiego trwało aż do końca XVII wieku¹⁰² bez względu na fakt, iż tereny te nie należały już do Rzeczypospolitej.

Introduction of Magdeburg Law in the Cities and Towns of the Kyiv Voivodship from the Late 15th to Mid-17th Centuries

The process of introducing the regulations of Magdeburg Law in the Kyiv Voivodship was somewhat belated in comparison with other regions of East-Central Europe through which a tumultuous wave of urbanization resulting from the colonization based on German town law rumbled from the 13th to the 15th cent. That wave did not reach the Kyiv region which was ravaged by numerous Tartar incursions at that time.

The reception of Magdeburg Law in the Kyiv region was a long process. It started in 1498 when the Grand Duke of Lithuania Alexander Jagiellon used this law to charter the City of Kyiv, and lasted until the mid-17th cent. The Union of Lublin (1569) became an important incentive to activate urbanization processes in the region.

Around the mid-17th cent. there were 290 cities and towns in the Kyiv Voivodship, of which almost a third had been formally established under Magdeburg Law. The chartering documents of 60 of them survive today. The vast majority of the privileges introduced by Magdeburg Law were granted to the cities and towns of the Kyiv Voivodship after the Union of Lublin, i.e. over the last 30 years of the

16th and the first half of the 17th cent. Around the middle of the 17th cent. there were 14 cities and towns in the region which belonged to the royal demesne.

Over the period discussed in the paper the regulations of the new law were introduced in several dozen private towns in the Kyiv Voivodship – both in the already existing ones, and in the newly established ones. In most cases, chartering privileges were granted by various representatives of the local princely families.

The popularization of Magdeburg Law had a positive impact on the life of the local people and gave a strong boost to the region's economy. All of the cities and towns in the Kyiv Voivodship played an important role in the defensive system of the Polish state.

Towards the end of the 16th cent. Magdeburg Law also reached the left-bank lands of the Kyiv region where its privileges continued to be granted and substantiated until the end of the 17th cent., regardless of the fact that by that time these lands were no longer a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

¹⁰¹ *Архив Юго-Западной...* Cz. 6. T. 1, s. 224, 373; Cz. 7. T. 1, s. 289, 317 i in.

¹⁰² Np. prawo magdeburskie wprowadzono w 1663 r. w miastach Ostrz i Kozielec, w 1666 r. w Poczepie, a w 1752 r. nawet w Połtawie i w Nowogrodzie Siewierskim, które dotąd nie korzystały z tego prawa.